

אבן-זהר, איתמר 2013. "שוק הזהויות הקולקטיביות ועבודת המורשת". בתוך ישועה-ליית, עפרה ודן תמיר עורכים 2013. **לאום, לשון: קובץ מאמרים לכבוד יום הולדתו התשעים של עוזי אורנן**; מוגש בהוקרה על ידי חברים בעמותת "אני ישראלי", עמ' 37-46.

איתמר אבן-זהר

שוק הזהויות הקולקטיביות ועבודת המורשת¹

מדיניות הזהות, ההנחלה המכוונת של דֶבֶק-רכיבים פְּמִיִּיצִגִים האינהרנטיים של הקבוצה, היתה הליך מצוי בניהול קבוצות משחר הימים. הכוחות השולטים השתמשו בעקביות רבה בהליך זה כדי למשול ביעילות.² באופן אופטימלי, הצלחת המדיניות מתבטאת בכך שכל חבר בקבוצה מקבל את דֶבֶק-הרכיבים הזה כאילו היה רכושו הפרטי. במקרים כאלה, הקבוצה - הפרטים שבה לחוד או כולה ביחד - תדחה נסיונות לסילוק רכיבים מהדֶבֶק, בין שהנסיונות האלה נעשים מבחוץ או מבפנים. להיות בעל זהות קולקטיבית הפך לתנאי ראשוני לא רק כדי לשמר את הקבוצה, אלא גם כדי להצדיק את קיומה כישות נפרדת, קיום שנתן לה זכויות, או זכויות יתר, והיבדלות מקבוצות אחרות: "[...] כי לא יוכלון המצְרִים לאכל את העברים לחם כי תועבה היא למצְרִים" (בראשית מ"ג: 32).

דוגמה למחויבות קולקטיבית מסוג זה ניתנה באחרונה במשפט המחלוקת סביב צלם הצלוב בכיתות בתי ספר באיטליה. אזרחית איטלקיה ממוצא פניני הגישה ביחד עם אחרים³ תביעה בבית המשפט של האיחוד האירופי לזכויות האדם בסטרסבורג. בתביעה זו נטען:

1 נוסח ראשון של חיבור זה התפרסם, בעקבות הרצאה בכנס באוניברסיטת ואחינגן בהולנד, כ-Even-Zohar 2011.

תודתי לרקפת סלע שפי על הערותיה ותיקונייה.

2 על תכנון תרבות מכוון ראה דיון מפורט: Even-Zohar 2008. על תכנון התרבות העברית ראה אבן-זהר - 1980, וכן אבן-זהר - 2007.

3 לאוטסי (Lautsi) ואחרים נגד איטליה (בקשה מס' 30814/06).

[...] נוכחות צלם הצלוב בכיתות של בתי ספר של המדינה באיטליה
[...] אינה מתיישבת עם התחייבות המדינה, בביצוע התפקידים שקיבלה
על עצמה בנושאי החינוך וההוראה, לכבד את זכויות ההורים להבטיח
שהחינוך וההוראה יהיו בהתאם לעמדותיהם הדתיות והפילוסופיות.
(הודעה לעיתונות של רשם בית המשפט, מס' 234, 18 במארס 2011.)

בית המשפט פסק נגד התובעים, ואישר בכך שהנצרות היא רכיב בלתי-נפרד
של הזהות האירופית. שר החוץ של איטליה באותה השעה, פרנקו פראטיני, צוטט
כמי שאמר: "היום ניצח הרגש העממי של אירופה, מפני שההחלטה מבטאת מעל
לכל את קולם של האזרחים המגינים על ערכיהם ועל זהותם" (*Corriere della
Sera*, 18 במארס 2011).⁴ בותיקן, לפי דיווחו של העיתון הספרדי אל פאיס, "נשיא
מועצת האפיפיור לענייני התרבות של הותיקן, החשמן ג'אנפרנקו ראוואזי, [...] אמר:
'אם אירופה תאבד את מורשתה הנוצרית יאבד גם "קולה העצמי"' (*Miguel
Mora, El Pais*, 18 במארס 2011).⁵

מחלוקת זו בעניין צלם הצלוב היא כנראה רק קצה הקרחון של החיכוכים
הרבים בין מדינות האיחוד האירופי בשאלה מי הוא בעל התרבות, כלומר למי
הזכות לומר למי מה לעשות. הרתיעה מלקבל כחברות באיחוד מדינות בעלות
אוכלוסיה לא-נוצרית ברובה היתה בודאי הסיבה העיקרית לכך שתורכיה, למשל,
לא התקבלה עד כה כחברה.

באופן דומה, הסירוב לפרישה של קבוצה מקבוצת-אם כלשהי גם הוא מבוסס

⁴ 'Oggi ha vinto il sentimento popolare dell'Europa. Perché la decisione interpreta soprattutto la voce dei cittadini in difesa dei propri valori e della propria identità' ([Franco Frattini] *Corriere della Sera*, 18/03/2011).

⁵ 'el presidente del Pontificio Consejo para la Cultura del Vaticano, el cardenal Gianfranco Ravasi, [•] ha recordado que "si Europa pierde la herencia cristiana" pierde también "su propio rostro"' (*Miguel Mora, El Pais*, 18/03/2011)

לעיתים קרובות על המחשבה שהקבוצה המבקשת לפרוש אין לה כל לגיטימיות לדרוש זהות נבדלת. הסיסמה של הפרדנים של קֶבֶק (*Québec*), "אנו שונים", שהשמיע שוב ושוב בקול גדול ראש ממשלת קֶבֶק, ז'אק פאריזו, במהלך משאל העם של שנת 1995, נדחתה על ידי החברים דוברי-האנגלית בקונפדרציה הקנדית. במפגש שהתקיים ב-9 באוקטובר 1991, אמר פאריזו:

הם [דוברי-האנגלית] הגדירו את ארצם (באמנת הזכויות הקנדית, שהפכה [...] סמל הזהות הקנדית). אנחנו במהלך של יצירת הגדרה אחרת לזהות זו. דבר זה אינו הופך אותנו לפחות דמוקרטים. [...] הוא רק עושה אותנו שונים (*Parizeau 1997: 237-238*).

"להיות שונה", כלומר להיות בעל תרבות שונה, ובעקבות זאת בעל זהות שונה, הפך אפוא לטענה מרכזית להצדקת הפרישה של קֶבֶק, ולמעשה של כל קבוצה אחרת בתולדות החברות האנושיות מימי קדם ועד ימינו. ברור אפוא שהאמצעים שהושקעו בעשייה, בהנחלה של דבק-הרכיבים המהווים את הזהות של הקבוצה ובהכרזה עליהם היתה להם תמיד פונקציה כפולה: השגת לכידות קבוצתית והשגת היבדלות על בסיס נכסים שהוכרו ככאלה.

השגת לכידות קבוצתית ויצירת רגש שייכות עשויות להיות כרוכות בדרישות לנאמנות לקבוצה ולהקרכה עצמית מצד חברי הקבוצה. ללא נכונות אישיות מסוג זה לא יקומו הסכמים קבוצתיים שהם תנאי הכרחי לקיום החיים אצל בני אדם (ואף של יצורים רבים אחרים). בתקופות שונות של ההיסטוריה האנושית, רכיבים של דֶבֶק חברתי מסוג זה נוצרו והופצו "מלמטה", על ידי בודדים או על-ידי קבוצות קטנות; בתקופות אחרות ניזום ותוחזק סוג זה של עבודה "מלמעלה", כלומר על-ידי שליטים ומנהיגים של קבוצות. כידוע, גופי שלטון אינם דואגים בהכרח לאינטרסים

של האוכלוסיה הנשלטת על ידם, מה שעשוי להוביל במקרים קיצוניים למהפכות תרבותיות ופוליטיות (כלומר, לשינוי גדול ומכוון של הרפרטואר של התרבות). בין שמדובר במצרים הקדומה או בבריטניה בת-זמננו, מתברר שאם הפערים בין הרפרטואר הנתמך בידי האוכלוסיה והרפרטואר הכפוי בידי הכוחות השולטים חוצים רף מסוים, הסובלנות של השולטים מגיעה לרוב אל קיצה. מדינת מצרים הקדומה היתה עסוקה במאמצים מתמשכים ליצור הרמוניה בתוך המגוון העצום של אוכלוסייתה, ובמידה לא פחותה מזה לקלוט את הזרם הבלתי-פוסק של מהגרים שהגיעו אליה מכל קצווי העולם העתיק, ולא גילתה סובלנות לחוסר קבלה של הזהות הממוסדת. בתקופתנו שלנו, מדיניות שונה ננקטת על ידי המדינות השונות: יש מדינות, בעיקר טוטליטריות-אידיאולוגיות, שלא יסבלו פערים כאלה, בעוד שאחרות (כגון דמוקרטיות מערביות) נראות כמאפשרות מרחב מסוים של פערים, ואפילו תומכות בחלקן ב"רב-תרבותיות". אף על פי כן, התפרצויות של מורת-רוח מתרחשות אפילו בתוך המדינות הליברליות האלה. למשל, לא לפני זמן רב, בפברואר 2011, יצא ראש ממשלת בריטניה, דייוויד קמרון, בהתקפה חריפה נגד מה שראה כסובלנות מוגזמת כלפי מה שהוא לדעתו רפרטואר תרבות בלתי-קביל. בעיניו, "רב-תרבותיות של המדינה היא תורה שגויה שיש לה תוצאות הרסניות. היא בנתה שונות בין קהילות, ובלמה אותנו מלחזק את הזהות הקולקטיבית שלנו. למעשה, היא החלישה אותנו כמתכוון" (*The Guardian*, 6 בפברואר 2011).⁶

6 State multiculturalism is a wrong-headed doctrine that has had disastrous results. It has fostered difference between communities, and it has stopped us from strengthening our collective identity. Indeed, it has deliberately weakened it' (The Guardian, 6/2/2011)..

עם זאת, למחרת ההצהרה ביקר מאמר המערכת של העיתון את קמרון בתוקף: "לדייוויד קמרון היתה הזדמנות השבוע לומר משהו מעניין ורלבנטי על נושא החשוב לכל מי שחי בבריטניה: איך חברות השונות זו מזו באופן קיצוני יכולות לא רק להתלכד, אלא גם לשגשג. במקום זאת הציג לנו ראש הממשלה תערובת של קלישאות, חשיבה יגעה ומינוחים מעליבים בעליל". (*The Guardian* בפברואר 2011)

הפונקציה של הזהות הקולקטיבית כנכס, הן כלפי פנים והן כלפי חוץ, הופך אותה להון סימבולי המאפשר את תביעות הסטאטוס של הקבוצה, כלומר מצדיק את קיומה כישות נפרדת (באופן פוליטי או אחר) ואת ההדרה של האחרים. במחקרו "הזהות האיסלנדית הלאומית: מלאומיות לתיירות" מראה גיסלי בן סיגורד (*Sigurðsson* 1996) איך סחורות בעלות-ערך (כגון כתבי היד האיסלנדיים העתיקים) מוצגות למבקרים רשמיים זרים כדי לחזק את עניינה של איסלנד. לדעתו, סימפטומטי למצב עניינים זה הוא העובדה, שאף על פי שאיסלנד הכריזה על עצמאותה ב-1944, רק ב-1971, אחרי שנחתם ההסכם עם דנמרק על החזרת כתבי היד, "ניתן האישור הסופי לכך שאיסלנד השיגה את עצמאותה משלטון דנמרק" (*Sigurðsson* 1996: 60-61).

הענקת-ערך לזהויות היא אפוא חלק מהתחרות המתמדת בין קבוצות על יוקרה וסטאטוס, שבסופו של חשבון פירושה תחרות על גישה למשאבים. בורסה בין-קבוצתית של נכסים כאלה חרצה גורלות כבר מהעת העתיקה בכך שקבעה הייררכיות בין הקבוצות האתניות והמדיניות השונות, ואיפשרה בכך לאחדות להיות קובעות יותר מאחרות. כדי לנצח בתחרות, צריך היה תמיד להראות "רכיבים טובים יותר" כמאפיינים את הקבוצה הטוענת לעדיפות, ולכן התגבשו הרפרטוארים די מהר כדי לכלול רכיבים כאלה: החל במבנים רבי-רושם כגון פירמידות, שערי-עיר, גנים תלויים ומקדשים וכלה בטענות על חירות, איכות חיים ועושר, אליים חזקים, צדק טוב יותר, ביטחון אישי, ועוד נכסים ועקרונות מגוונים שהבורסה הבין-קבוצתית העריכה אותם כבעלי ערכים גבוהים. רפרטואר בסיסי זה נתן כלים רבי-עוצמה בידי הקבוצות לממש את גיבוש הזהות שלהן. הוא לא השתנה הרבה מאז מצרים הקדומה על הפירמידות שלה (או מרכבותיה, סוסיה ותכשיטיה) או על תפיסת המעט ("צדק") שלה (*Assmann* 1989).⁷ או מאז אותם ימים ששליטיהן של מדינות

7 תודותי לאורלי גולדוואסר על הסבריה על המעט כגורם בתכנון התרבות.

גדולות וקטנות במרחב הסהר הפורה העתיק התפארו בכך שהעניקו איכות חיים לכל אדם בתחומי שלטונם (Green 2003)⁸.

עם ההליכים הפופולריים ביותר לחיזוק ולהקלה על הנחלת הזהויות נמנים הליכים כגון התפארות על השגים בדמות ריטואלים להזכרת אירועים או הקמת מונומנטים.⁹ הזיכרון הקולקטיבי הפך לחלק הכרחי של הרפרטואר המשותף לקבוצה. "זכור את אשר-עשה לך עמלק בדרך בצאתכם ממצרים" (דברים כ"ה: 17), או הציווי בהגדה של פסח "והגדת לבנך" (את סיפור יציאת מצרים) - אלו הן שתי דוגמאות טיפוסיות לריטואלים של הזכרה. ולא פחות טיפוסית היא הקריאה "הבה נספר את הסיפור לבנינו ולנכדינו"¹⁰ שמצאתי באקראי במאמר לציון 150 שנה לאיחוד איטליה בשם "הבה נגלה מחדש את הגאווה שבאיחוד" (*Aldo Cazzulo Corriere della Sera*, 17 במארכ 2011). זכרונות אלה, סיפורים שסופרו מדור לדור, הופכים באופן כזה להיות מורשות משותפות, מטען הכרחי שאסור לעולם לשכוח אותו. מונומנטים, בדמות מבנים או אתרים - אסטלות, פסלים, ציורים, בניינים, עבודות מחשבת - פועלים מצידם לחקוק אירועים ואנשים בזהות של הקבוצה, וכמובן להראות את תפארת נכסיה. "עבודת המורשת" היא אפוא מונח היכול לכוון לשני אספקטים של עבודת הזהות, כלומר: ליצירת לכידות ולהצגה של סחורות בעלות ערך.

הנסיונות להנחיל רפרטוארים ללא מידה מסוימת של שכנוע אינם מחזיקים

8 גרין מסכם את מטרת ההתפארות כך: "ההישגים [שמתפארים בהם] אינם ניתנים להפרדה מהתחרות הבין לאומית לזכות בכבוד מאת ידיד - או אויב. אפשר אפוא להציגם כהיפוכם של תנאים שליליים, כגון הרס או חורבן, הנוצרים בידי אויבים. באופן כזה הם משתמשים הרחבה של נצחונות המלך על אויביו ומספקים עדות נוספת לעליונותו עליהם. גם השגים מקומיים שימשו להראות את עליונותו של המלך על פני מלכים אחרים, שלא נתפסו כאויבים, כגון וסאלים חבריים או מלכים קודמים. הם שימשו גם - במאזן מורכב בין הדחק לפיאור עצמי לבין ההכרה בעליונותו של מלך שאליו היה המלך המתפאר כפוף".

9 דיון רחב יותר בהליכים אלה ראו During 2010.

10 Raccontiamone la storia ai nostri figli e ai nostri nipoti.

מעמד מעבר לזמן מוגבל, או אינם תופסים כלל. אלימות, כפייה, טרור ושאר הדרכים התוקפניות של ההכתבה אינן יכולות לייצר בקרב קבוצה את ההסכם הדרוש, ולכן הן יקרות יותר לביצוע, אפילו לשליטים בעלי הכוונות הטובות. במקרים מפורסמים כמו פיוטר הגדול, הצאר של רוסיה, או מוחמד טוג'לוך (*Tughluq*), הסולטן של דלהי, שניהם התכוונו לרפורמות מרחיקות לכת בתרבויות ובזהויות של מדינותיהם. טוג'לוך הצליח הרבה פחות מפיוטר הגדול, מכיוון שנכשל אפילו בגיוס של קבוצה קטנה של חסידים שיתמכו ברפורמות שלו, בניגוד לפיוטר. הנוסע הגדול אפן בטוטה (בספרו "המסע") מספר את סיפור המפעלים הכושלים של טוג'לוך, שנתכוונו להיות חידושים בקנה מידה אדיר. אי-נכונותם של האנשים לקבל את החלטותיו לא גרמו לו להבין מה ששליטים אחרים לאורך ההיסטוריה ידעו מלכתחילה, כלומר: שהכפייה אינה משתלמת. באופן טיפוסי לו (כמו גם לדיקטטורים אחרים), הוא הבין את ההתנגדות להחלטותיו כ"התנגדות נבערת ומרושעת של עם סורר המורד בצדקת הפעולות של שליט נאור. ראייה זו של הדברים נותנת לשליט זה את הזכות לכפות את דעותיו בכוח ולהעניש את הסרבנים. כך מתבצעות העוולות הגדולות ביותר ומעשי האכזריות הגדולים בשם הסדר, המשפט והעקרונות הנעלים של הממשל" (*Yerasimos 1982*).

קיימת תנועה מתמדת של גיאות ושפל ביחס לשאלה איזה אספקט של עבודת הזהות, ואיזה סוג ייצור של המורשות כחלק ממנה, פעילים יותר בתקופות שונות. באופן גס ניתן לטעון, שכאשר הקבוצה אינה יציבה, בין במצב של היווצרות או במצב של משבר, עבודת הזהות וייצור המורשות הופכות להיות כלים להבטחת תחזוקתה. לעומת זאת, בשעה שהקבוצה כבר השיגה דרגה גבוהה של לכידות, או בשעה שאינה מאוימת על ידי אויבים, עבודת הזהות עשויה לא להיות אינטנסיבית, ועבודת המורשת מצטמצמת למיסחור של החפצים והדימויים (לרבות הסיפורים

והזכרונות) שהפכו כבר להיות חלק מרפרטואר מוכר. לפחות כך הוא הדבר במקרים של יוון ושל הולנד שדן בהם דורינוג (During 2010). בניגוד לכך, בליטא "ההתנגדות החבויה של תושבי קובנו נגד ההיסטוריה הצבאית של עירם" (שם: 115) גרמה לביטול תוכניות מורשת שנרקמו על ידי קובעי-מדיניות, ודבר דומה לכך התרחש גם בכרתים, שבה "בני כרתים לא התייחסו בחיוב למורשת, מפני שהזכירה להם תקופות בהיסטוריה שבהן לא היו בני חורין" (שם: 137).

בהתאם לכך, בארצות מבוססות של האיחוד האירופי, כאלה שבהן אין עוד צורך להצדיק את קיומן או את הערך של המורשות שלהן, עבודת המורשת כבר מנותקת לעתים קרובות מעבודת הזהות, ועוברת לשמש את המטרה של חיזוק ערך הנכסים המוצגים לראווה לצורך מכירתם (הממשית והסמלית) לצרכנים. כאשר יש גודש של חפצים ושל דימויים, מוסדות המדינה המעורבים בקידום המורשות פועלים לעתים קרובות רק כדי להקל על הגישה הפיזית לנכסים כאלה (למשל, מקומות ומונומנטים, ספרים וכתבי-יד), או מקדמים את צריכתם באמצעות פרסומים, חבילות תיור, או האינטרנט (Sigurðsson 1996). אבל באיזורים פחות ידועים או הזקוקים לסיוע כלכלי, החפצים והדימויים של המורשת עשויים להישאב ממקורות חבויים או דמיוניים לגמרי. בקיצור, יהיה מוצדק לטעון שהמורשת הופכת במקרים כאלה להיות תחרות על השאלה "מי יש לו סחורות טובות יותר למכירה", בעוד שלגבי רוב בני המקום אין להם בחיי היומיום אלא משמעות קטנה ביותר.

עם זאת, לא מדובר במצבים ללא שינוי. כפי שמעידה התפרצותו הבלתי-צפויה של ראש ממשלת בריטניה שצוטטה לעיל, מה שנראה כמצב יציב יכול להשתנות במהירות כאשר חברים בתוך קבוצה חשים איום על זהותם הממוסדת. כאשר מתרחש דבר ממין זה, האדישות מפנה את מקומה למעורבות לוחטת; התנגשויות

של זהויות יכולות לפרוץ לכאורה משום מקום בגלל חפצים, דימויים או זכרונות שכוחים, או חסרי-חשיבות עד לאותו הרגע, שהיו חבויים באיזה שהוא מטמון אפל.

מראי מקום

אבן-זהר, איתמר 1980. "הצמיחה וההתגבשות של תרבות עברית מקומית וילידית בארץ-ישראל 1882-1948". קתדרה 16, עמ' 165-189.

אבן-זהר, איתמר 2007. "בניית התרבות כתשתית להקמת המדינה". בתוך: זמן יהודי חדש: תרבות יהודית בעידן חילוני: מבט אנציקלופדי. ירמיהו יובל, יאיר צבן, ודוד שחם עורכים. ירושלים: כתר, כרך ד', עמ' 215-220.

Assmann, Jan 1989. *Maât, l'Égypte pharaonique et l'idée de justice sociale*. [Paris]: Julliard.

During, Roel 2010. "Cultural heritage discourses and Europeanisation : discursive embedding of cultural heritage in Europe of the regions." *Proefschrift Wageningen; Wageningen: Universiteit van Wageningen*.

Even-Zohar, Itamar 2008. "Culture Planning, Cohesion, and The Making and Maintenance of Entities." In *Beyond Descriptive Translation Studies: Investigations in Homage to Gideon Toury*, edited by A. Pym, M. Shlesinger, and D. Simeoni. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins, pp. 277-292.

Even-Zohar, Itamar 2011. "The Market of Collective Identities and Legacy Work." In *Cultural Heritage and Identity Politics, During*, Roel, ed. Wageningen: Wageningen UR/ The Silk Road Research Foundation, pp. 31-37.

Green, Douglas James 2003. "'I undertook great works': The ideology of domestic achievements in West Semitic royal inscriptions." Ph.D. dissertation; Yale, United States -- Connecticut: Yale University.

Parizeau, Jacques 1997. *Pour un Québec souverain*. Montréal, Québec: Vlb.

Sigurðsson, Gísli 1996. "Icelandic nationality identity: from nationalism to tourism." In *Making Europe in Nordic Contexts*, Anttonen, Pertti J., ed. Turku: Nordic Institute of Folklore (University of Turku), pp. 41-75.

Yerasimos, Stéphane 1982. "Introduction." In *Voyages d'Ibn Battuta, Muhammad ibn 'Abd Allâh*, edited by Charles Defrémery & Beniamino Raffaello Sanguinetti. Paris: F. Maspero, pp. 4-67.